

В. Л. Мартиненко

ДЕПОРТАЦІЇ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ПОЧАТКУ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗАПОРІЗЬКОЇ, ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)

Розглянуто причини й процес депортації німецького населення з території Запорізької, Донецької та Луганської областей восени 1941 року. Значну увагу приділено соціально-економічній адаптації переселенців на території Казахської РСР.

Ключові слова: етнічні німці, репресії, масові депортації, Державний Комітет Оборони, НКВС.

Серед сумнозвізних сторінок радянсько-німецької війни особливе місце посідає історія депортацій різних народів Радянського Союзу. Однією з найчисельніших національних меншин, що першою зазнала цієї долі в той час, була німецька етнічна спільнота. Через ідеологічні бар'єри радянських часів історики не мали змоги досліджувати ті події. Тому серед багатьох науковців на пострадянському просторі дана проблема набула актуальності лише в період перебудови й особливо після 1991 року.

Наприкінці ХХ та на початку ХХІ ст. побачили світ праці дослідників із різних країн СНД. Важливий внесок у цьому напрямку здійснили російські історики. Ще в роки перебудови з'явилися публікації М. Ф. Бугая, присвячені репресіям проти різних народів СРСР протягом 30-50-х років ХХ ст. [2;3]. Бугай був одним із перших у той час, хто зміг долучитися до раніше засекречених архівних фондів і використати ці матеріали у своїх працях. Відомий російський дослідник А. А. Герман досліджував депортації німецького населення з різних регіонів СРСР (переважно Росії) і подальший процес формування напіввоєнізованих загонів, більш відомих під назвою Трудової армії [7]. Окремий розділ депортаціям етнічних німців на теренах СРСР відвів у своїй книзі «Спецпереселенцы. Политическая ссылка народов Советской России» В. А. Бердинських [1]. Доцільно згадати й активність певних громадських організацій, до царини діяльності яких увіходить дослідження історії та культурної спадщини німців у країнах СНД. 1994 р. було засновано Міжнародну асоціацію дослідників історії та культури російських німців. За весь час її існування відбулося кілька наукових конференцій, у матеріалах яких було опубліковано чимало цікавих статей з історії німців Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни. Водночас в українській історіографії відчувається певний брак робіт з даної проблематики. Більшість вітчизняних науковців акцентували увагу переважно на аспектах історії етнічних німців довоєнної доби. Частково депортацію німців з областей України 1941 р. висвітлювали В. М. Васильчук, В. О. Шайкан, Г. І. Калінічева [4; 9; 14]. В. М. Нікольський дослідив кількісні показники репресій проти етнічних меншин в УРСР у 30-50 рр. ХХ ст. [11]. Варто відзначити, що перспективи наукових розслідувань певним чином залежать і від можливості більш вільного доступу істориків до архівних фондів України та Росії, значна частина яких і досі є закритою.

У даній роботі здійснено спробу дослідити процес та наслідки депортацій етнічних німців з теренів Запорізької, Донецької та Луганської областей у перші місяці радянсько-німецької війни.

За вислідами перепису на 17 січня 1939 р. в УРСР загальна кількість етнічних німців складала 392458 осіб. Після анексії західноукраїнських земель ця цифра дорівнювала вже близько 600 тисяч.

У 20-30 роках ХХ ст. більшовицька система з недовірою ставилася до етнічних німців у Радянському Союзі, оскільки вбачала в них потенційних агентів Німеччини. Так, на підставі документів ОДПУ дослідник А. І. Савін зміг довести, що концепція німецької «п'ятої колонії» в СРСР виникла ще в середині 20-х років, тобто ще до приходу націонал-соціалістів до влади в Німеччині. 1925 р. голова відділу контррозвідки ОДПУ А. Х. Артузов у кількох аналітичних довідках на ім'я Ф. Е. Дзержинського доповідав, що більшість німецьких колоністів Радянського

Союзу є куркулями, а за політичними симпатіями – фашистами, і тому становлять небезпеку для влади трудящих [12, с. 219-220]. У 30-ті роки чимало німців не бажали брати участь у колгоспному будівництві. Серед них мали місце еміграційні настрої. Багато колоністів разом з українським селянством постраждало під час голоду 1932-1933 рр. Уряд Німеччини, який очолював Адольф Гітлер, надавав певної допомоги колишнім співвітчизникам. Але це ще більш дратувало радянську владу й створювало сприятливий ґрунт для подальших репресій, що розпочались у другій половині 30-х років. Висліди розслідувань В. М. Нікольського вказують, що за кількістю репресованих представників німецької національності Донецька обл. вийшла на перше місце 1937 р. (5758 осіб) [10, с. 56]. Більшу частину з них звинуватили в симпатіях до фашизму.

Війна СРСР з Німеччиною, що розпочалася 22 червня 1941 р., мала драматичний характер не лише для країни в цілому, але й особливо для сотень тисяч етнічних німців. Невдачі на фронті змусили радянське керівництво серйозно поставитися до розв'язання «німецького питання». Слід згадати, що задовго до цього владці Німеччини зчаста прагнули активно використати своїх колишніх співвітчизників за кордоном у зовнішньополітичних цілях. Значні кошти виділялися для створення політичних організацій за кордоном. Водночас чимало етнічних німців країн Західної та Центрально-Східної Європи поділяли націонал-соціалістичну ідеологію. Значною мірою ці настрої залежали й від політики національно-культурної дискримінації з боку місцевих урядів, що вбачали в громадянах німецької національності потенційну «п'яту колону». На теренах Польщі ці процеси призвели до масової антинімецької істерії й мали трагічні наслідки для кількох тисяч етнічних німців у серпні 1939 року. На окупованих вермахтом землях особи німецької національності, маючи статус «фольксдойче», активно співпрацювали із новим режимом, користуючись багатьма привілеями.

Вагомим підстав уважати існування німецької «п'ятої колони» в СРСР сталінське керівництво не мало. Будь-яких достовірних джерел з цього питання не виявлено й до сьогодні. Таким чином політика радянської влади мала превентивний характер [8].

Перші примусові виселення німців почалися з території Криму до Орджонікідзевського краю та районів Північного Кавказу. У спеціальній постанові від 15 серпня 1941 р. ці заходи відбуватимуться під назвою евакуації. З дозволу Й. Сталіна 26 серпня Військова Рада Південного фронту видає наказ про виселення німецьких мешканців із Криму та Дніпропетровської обл. [7, с. 29]. За два дні Президія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про депортацію з теренів АРСР Німців Поволжя. На початку серпня 1941 р. республіку взагалі зліквідували.

За активної участі керівництва НКВС на чолі з Л. Берією Президія Центрального Комітету ВКП(б) 31 серпня прийняла постанову «О немцах, проживающих на территории Украинской ССР». У документі йшлося про потребу арешту «антирадянського елемента» серед німців, що перебували на обліку. Частину чоловіків віком від 16 до 60 років слід було мобілізувати до робочих загонів під керівництвом НКВС і використати в східних регіонах СРСР [6, с. 16-17]. Унаслідок цієї постанови в Запорізькій, Сталінській і Ворошиловградській областях заарештовано 7091 осіб і 13484 відправлено на будівництво [13, с. 348]. Наприкінці вересня кілька батальйонів з українських німців відправили на будівництво до чотирьох виправно-трудова таборів: Івдельлаг (Свердловська обл.), Богословлаг (Свердловська обл.), Кімперсайлаг (Актюбінська обл. Казахської РСР) Солікамбумлаг (Молотовська обл.) [6, с. 17-18].

Подальше погіршення ситуації на фронті спонукало сталінське керівництво продовжити подальше виселення німців з областей УРСР. Ухвали про депортацію німців неодноразово приймали НКВС або Військові Ради фронтів. Восени 1941 року цей механізм дещо змінився. Спочатку загони НКВС проводили облік громадян німецької національності у відповідних регіонах. Потім наркомат на ім'я Й. Сталіна надсилав доповідну записку й проект постанови Державного Комітету Оборони (ДКО). Після підпису Сталіна виконання заходів щодо виселення німців було покладено на керівництво НКВС.

22 вересня 1941 р. вийшла постанова ДКО за № 702сс «О переселении немцев из Запорожской, Сталинской и Ворошиловградской областей». Планувалося переселення німців Запорізької обл. в кількості 63000 осіб, Сталінської – 41000 осіб і Ворошиловградської – 5487 осіб до областей Казахської РСР [16, р-644, оп.1, спр.10, арк.62].

Для проведення цієї масштабної операції керівництво ДКО передбачало надати 15 млн крб із резервного фонду Раднаркому СРСР. Проте згодом, як свідчить довідка, суму вирішили обмежити майже на третину. Для Запорізької обл. – 5 млн, Сталінської – 3 млн і Ворошиловградської – 1 млн крб [15, р-9479, оп.1, спр. 86, арк.63].

Наркомат шляхів сполучення під орудою Л. М. Кагановича мав здійснити перевезення всіх німців із зазначених областей УРСР, заздалегідь узгодивши графік із НКВС про надання вагонів. Обов'язки щодо організації харчування пересельців у спеціальних пунктах і надання медичної допомоги покладено на наркомати торгівлі й охорони здоров'я.

Напередодні проведення операції спеціально створеним комісіям у складі представників від місцевих виконавчих комітетів, народних комісаріатів рільництва, заготівель, м'ясної та молочної промисловості належало прийняти зерно, худобу, сільськогосподарські будівлі з інвентарем [16, р-644, оп.1, спр.10, арк.62].

Партійне керівництво Казахської РСР мало б забезпечити розселення й господарське влаштування німців на нових місцях. Пересельцям, згідно із постановою, мали надати нове житло, худобу й інвентар. Як житловий фонд мали б використовувати будь-які будівлі в сільській місцевості придатні як помешкання. У постанові від 22 вересня йшлося, що в разі браку житла або потребі ремонту, Сільськогосподарський банк міг надати пересельцям грошовий кредит у розмірі 2 тис. крб терміном на 5 років. Німцям, які мешкали перед цим у містах, обіцяли дозволити жити в районних центрах.

23 вересня 1941 р., тобто наступного дня після виходу постанови ДКО, нарком НКВС Л. Берія підписав наказ «О мероприятиях по проведению операции по выселению немцев из Запорожской, Сталинской и Ворошиловградской областей», основними положеннями якого були [15, р-9401, оп.2, спр.1, арк. 461-464]:

- оперативні працівники зі складу НКВС СРСР і УРСР мали створити спеціальні трійки на місцях з метою координації дій;
- під час операції у вказаних областях УРСР належало задіяти контингент із працівників НКВС, міліції та військ НКВС. Загальна чисельність цих загонів у Запорізькій обл. мала дорівнювати – 5300 осіб, Сталінській – 3250 осіб, Ворошиловградській – 550 осіб;
- визначався термін на виконання операції. У Запорізькій обл. планувалося здійснити переселення німців від 25 вересня й закінчити 2 жовтня, у Сталінській і Ворошиловградській від 25 вересня до 10 жовтня;
- у випадку заворушень чи антирадянських виступів пересельців, війська НКВС мали дозвільну санкцію на їхнє жорстке придушення;
- тих членів родин німців, що відмовляться від переселення до інших регіонів, слід негайно заарештовувати й примусово відправляти;
- нагляд і контроль над операцією було доручено першому заступникові наркома Л. Берії комісару державної безпеки 3-го рангу І. О. Серову.

Процес переселення відбувався згідно з інструкцією, яку було утверджено ще 30 серпня 1941 р. під час проведення депортації з АРСР німців Поволжя.

Слід додати, що про евакуацію влада інформувала населення ще на початку вересня. Незважаючи на формально встановлені терміни для виселення німців із вказаних областей, операція тривала до кінця грудня 1941 року. За вислідами обліку німецьких громадян, що провело НКВС, переселенню підлягали в Запорізькій обл. – 53566 осіб, Сталінській – 36880 осіб і Ворошиловградській – 13000 осіб [15, р-9479, оп.1, спр.8 (Т. 1), арк.41]. Евакуація підприємств, громадян та військові дії створювали значні труднощі й перешкоди з відправкою нових ешелонів на схід. Так, 25 грудня 1941 р. заступник голови відділу спецпереселень М. В. Конралов повідомив про депортацію 32032 осіб із Запорізької обл. й тимчасове припинення операції у зв'язку з наступом німецьких військ [15, р-9479, оп.1, спр.8 (Т. 1), арк.47]. Загалом процес переселення проходив за вже відпрацьованою схемою. Неодноразово членам німецьких родин відводили на збори всього три години, наказуючи брати лише необхідне. Майно пересельців описували, після чого видавали формальну довідку з обіцянкою повернути все на новому місці. Є свідчення про те, що вивозити німців почали ще до підписання постанови ДКО. Так, уродженець колонії Розовка

Ясиноватського р-ну Сталінської обл. В. А. Клаус пізніше згадував, як 10 вересня родини німців відвезли на станцію Фенольна, де протягом кількох днів він разом із багатьма людьми жив на привокзальному майдані, очікуючи на ешелон. Прагнучи якнайшвидше виконати план з евакуації, представники НКВС не завжди піклувалися про вчасне попередження родин виселенців, а буквально хапали всіх хто потрапляв до їх рук. Справляє враження історія мешканки одного з селищ лівобережної Запорожчини Є. Каспар [5, с. 60]. У перші місяці війни її чоловіка відправили до Актюбінської обл. Казахської РСР на будівництво. Жінку в якій була мала дитина змусили рити окопи. Одного разу ввечері, повернувшись до свого села, вона побачила порожні оселі. Жінка зустріла двох червоноармійців і запитала про доньку. Її негайно відвели на станцію, де очікував черговий ешелон, заповнений людьми, пояснивши, що всіх німців вирішено відправити до Новосибірської області. На жаль, Є. Каспар не змогла знайти своєї доньки. Умови перевезення німців були жакливі. Сотні людей були змушені місяцями їхати у вагонах, що призначалися для перевезення худоби або сировини. Наприклад, у жовтні 1941 року мешканців села Грюнталь Сталінської обл. взагалі повантажили в напіввагони для вугілля. Багатьом, таким чином, до місця призначення довелося їхати просто неба, потерпаючи від холоду. Серед цих людей була й Ельза Брієн разом зі своїми родичами. П'ятеро сестер її матері померли в дорозі від голоду та хвороб [5, с. 58]. Подібні випадки смертності були поширеними. Особливо страждали літні люди й діти. Неодноразово померлих виносили з вагонів і ховали біля залізниці. Кілька тисяч етнічних німців, що опинилися на зайнятих вермахтом землях, змогли уникнути депортації.

Аналізуючи умови перебування німців на нових місцях, не можна не торкнутись і такого важливого аспекту, як стосунки пересельців із місцевим мешканцями Казахської РСР. Джерела НКВС свідчать, що ставлення казахів до німців не завжди було дружнім, а подекуди й узагалі вороже [15, р-9479, оп.1, спр.8 (Т. 1), арк.169-170]. Утім мали місце й випадки допомоги з боку казахів, і водночас складні стосунки із представниками слов'янського етносу. Причини всіх цих суперечностей мали як економічний, так і соціокультурний характер. Не можна не брати до уваги й той рівень антинімецької пропаганди в Радянському Союзі, що впливав на негативне ставлення місцевих мешканців до пересельців, як до представників ворожої нації. Відомо, що до початку 30-х років основу господарства корінного мешканців Казахстану складало кочове скотарство. Однак радянська влада під час колективізації вирішила зламати давні традиції господарювання і змусити казахів осісти та працювати в колгоспах. І це при тому, що більшість земель не були придатними для рільництва [15, р-9479, оп.1, спр.8 (Т. 4), арк.277].

У процесі адаптації і пристосування пересельців до нових складних умов життя значну роль відігравав і соціально-професійний статус. Гірше випадало етнічним німцям, які до цього були мешканцями міст і не мали раніше жодного стосунку до сільського господарства. Саме вони частіше мали пригнічений морально-психологічний стан. Шукаючи виходу зі складної ситуації, деякі німці в пошуках роботи подавалися до міста [15, р-9479, оп.1, спр.8 (Т. 1), арк.171].

Узимку 1941-1942 рр. через брак теплого одягу, палива й погане харчування багато німців померло від голоду та хвороб. Аж надто жорстока ситуація мала місце в колгоспах Павлодарської обл., куди прибуло 5000 пересельців зі Сталінської обл. [15, р-9479, оп.1, спр.8 (Т. 4), арк.284].

Пересельці майже не мали змоги виїзду з місця заслання до регіонів СРСР із більш стабільними умовами життя. В умовах воєнного часу радянськими спецорганами швидко було встановлено жорсткий контроль на продаж квитків на залізничних станціях.

1941 рік став першим етапом масових примусових міграцій етнічних німців з теренів України. Для сотень тисяч людей це була справжня трагедія.

Література

1. Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. – М.: Новое литературное обозрение, 2005.
2. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30-50-ті роки) // Український історичний журнал, 1990. – № 10/11.

3. Бугай Н. Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» / Н. Ф. Бугай; Ин-т рос. истории РАН. – М.: Наука, 2006.
4. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.). – Монографія. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004.
5. Вольтер Г. А. Зона полного покоя: Российские немцы в годы войны и после нее / Под ред. В. Ф. Дизендорфа. – М., 1998.
6. Герман А. А. «Если остануться жив...»: Жизнь и удивительные изломы судьбы российского немца Эдвина Гриба. – М.: «МСНК-пресс», 2007.
7. Герман А. А., Курочкин А. Н. Немцы СССР в «Трудовой армии» (1941-1945). – М.: Готика, 1998.
8. Ионг Л. Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. – М.: ИИЛ, 1958.
9. Калиничева Г. И. Депортация немецкого населения Украины в 30 – 40-е годы // Тоталитаризм и антитоталитарные движения: международная научная конференция. – Х., 1994.
10. Нікольський В. М. Репресії органів державної безпеки щодо німців України у 1937 році: кількісні показники // Вопросы германской истории: Сб. науч. Тр. / Ред. Кол. С. Й. Бобылева и др. – Днепропетровск, 2001.
11. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.) Історико-статистичне дослідження: Монографія. – Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2003.
12. Савин А. И. Формирование концепции немецкой «пятой колонны» в СССР (середина 1920-х гг.) // Вопросы германской истории: Сб. науч. Тр. / Ред. Кол. С. Й. Бобылева и др. – Днепропетровск, 2007.
13. Сталинские депортации, 1928-1953гг. / сост.: Н. Л. Поболь, П. М. Полян. – М.:Междунар. фонд «Демократия»; Материк, 2005.
14. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни / В. О. Шайкан; Відп. ред.: О. Є. Лисенко; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005.
15. Державний архів Російської Федерації
16. Російський державний архів соціально-політичної історії.

В. Л. Мартыненко

Депортации немецкого населения в начале советско-германской войны с территории Украины (по материалам Запорожской, Донецкой и Луганской областей)

Рассмотрены причины и процесс депортации немецкого населения с территории Запорожской, Донецкой и Луганской областей осенью 1941 года. Значительное внимание уделено социально-экономической адаптации переселенцев на территории Казахской ССР.

Ключевые слова: этнические немцы, репрессии, массовые депортации, Государственный Комитет Обороны, НКВД.

V. L. Martunenko

The deportation of the German population at the beginning of the Soviet-German War from the territory of Ukraine (by Zaporizhzhya, Donetsk and Lugansk regions)

It is considered the causes and the process of deportation of the German population from the territory of Zaporizhzhya, Donetsk and Luhansk regions in autumn 1941. Much attention is paid to socio-economic adaptation of migrants in the Kazakh SSR.

Key words: ethnic Germans, repressions, mass deportations, State Defense Committee, PCIA.